IOANA ANGHEL

NOTE LEXICALE ŞI ETIMOLOGICE

a-şi da odăjdiile

În *Dicţionarul limbii române,* litera O, la cuvântul *odăjdii* s.f.pl. „veşminte pe care le îmbracă preoţii la oficierea slujbei religioase" s-a înregistrat expresia *a-şi da odăjdiile* = „a-şi da sufletul, a muri", cu o atestare unică din *Atlasul lingvistic român*[1]. Cum între această expresie şi sensul amintit mai sus nu poate fi stabilită nici o legătură semantică, am presupus că ne aflăm în faţa unei etimologii populare, produse sub influenţa cuvântului *dajdie,* „dare în bani sau în natură", întrebuinţat (după informaţiile din dicţionare) mai ales în forma de plural *dăjdii.* Este, evident, o creaţie spontană, individuală, notată într-o singură localitate (Izbiceni, jud. Olt); ea aminteşte ca formă şi sens expresia mult mai cunoscută *a(-şi) da ortul popii.*

sul, usúl

Expresia *cu un sul subţire* „printr-un calcul fin, cu isteţime, cu şiretenie" este comentată de Al. Graur într-o notă din volumul *Etimologii româneşti*[2]. Reluând o idee a lui J. Byck, care remarcase că în acest caz trebuie să fie vorba de o etimologie populară, dar neacceptând soluţia propusă de acesta, Al. Graur o explică din tc. *usúl* „mijloc, metodă", împrumutat în limbile balcanice, precum bulgara şi neogreaca, de unde a trecut şi în aromână.

În legătură cu această discuţie se pot aduce câteva informaţii şi date suplimentare.

Dicţionarul limbii române, litera **U** (ms.) înregistrează cuvântul *usúl,* necunoscut de Al. Graur, cu sensurile „procedeu, metodă; şiretlic, tertip", considerat un termen învechit şi rar. Folosit în traducerea unei opere din literatura orientală, în cazul nostru din *Halima*[3], el este un împrumut din tc. *usúl,*

---

[1] Răspuns la întrebarea directă „şi-a dat sufletul", v. ALR II/I MN 84, 2700/886.

[2] Bucureşti, 1963, p. 146.

[3] Gherasim Gorjan, *Halima sau povestiri mitologhiceşti arăbeşti*... vol. I-IV, Bucureşti, 1835-1838.

cu acelaşi sens: *„Cu un usul subţire să îl cercetez despre toată bogăţia sa"* (vol. II, 113/33) şi *„Ea cu un usul subţire îi scăpă din mâini"* (vol. IV, 73/13). În ambele citate găsim cuvântul cu determinarea *subţire* şi construit cu prepoziţia *cu: cu un usul,* care putea uşor să conducă la apariţia, prin falsă analiză, a formei *cu un sul.*

Este singura atestare de care dispunem, dar cuvântul, probabil, este mai vechi în limbă, de vreme ce varianta *cu un sul subţire,* rezultată prin etimologie populară, apare în *Condica limbii rumâneşti* a lui Iordache Golescu[4].

Astfel modificată, această îmbinare de cuvinte a fost percepută ca o expresie şi a avut o oarecare circulaţie în secolul trecut, căci e cuprinsă în lucrarea lui G. Baronzi, *Limba română şi tradiţiunile ei* [5], în capitolul referitor tocmai la expresii, proverbe specifice, idiotisme, cum le numeşte el, ale limbii române. De asemenea, ea figurează şi în colecţia de proverbe şi expresii a lui I. A. Zanne[6]. Privitor la circulaţia ei, este de asemenea semnificativ faptul că a fost pusă de Caragiale în gura lui Conu Leonida: *I-a plăcut şi lui* [lui Garibaldi] *cum am adus noi lucrul cu un sul subţire, ca să dăm exemplu Evropii"*[7]. O întâlnim, cu altă prepoziţie, şi într-o monografie ştiinţifică[8]: *„Arendaşul, prin un sul subţire, îi va face să o primească"* [învoială]. Cât priveşte adjectivul *subţire,* acesta are în toate aceste contexte un înţeles figurat: „subtil, ascuns; şiret, viclean" (sens cunoscut şi bogat atestat în texte începând cu cronicarii până în zilele noastre) şi nicidecum un sens concret referitor la formă şi dimensiune. În *Dicţionarul limbii române,* litera **S,** ca şi în DM, DEX (ambele ediţii) ea este plasată, fără nici o explicaţie sau precizare, la sensul prim al cuvântului *sul:* „piesă de lemn sau de metal, de formă cilindrică, la războiul ţărănesc de ţesut, pe care se înfăşoară pânza". Expresia este reluată la cuvântul *subţire* şi anume la sensul figurat amintit mai sus, unde formularea e mai largă, incluzând şi alte variante: *cu un plan* (sau rar, *cu un sul,* învechit, *cu meşteşug, cu un mijloc,* regional, *cu un cusur, cu un cuvânt) subţire* = după un calcul fin; pe ocolite; cu abilitate, cu viclenie.

Ne reţine atenţia varianta *cu un cusur subţire,* pe care o găsim la Ispirescu: *„Îl lua cu vorba pe departe şi cu un cusur subţire îl făcea să priceapă că are să fie fericit"*[9]. TDRG, Şăineanu, CADE, pornind de la citatul din Ispirescu, apoi

[4] Manuscris datat cca 1832.

[5] Galaţi, 1872, p. 48.

[6] *Proverbele românilor,* vol. V, Bucureşti, 1900, p. 614.

[7] I. L. Caragiale, *Opere,* [ediţie îngrijită de Şerban Cioculescu,] Bucureşti, 1939, vol. VI, p. 60.

[8] Ion Ionescu, *Agricultura română din judeţul Mehedinţi,* Bucureşti, 1868, p. 478.

[9] P. Ispirescu, *Legende sau basmele românilor,* Bucureşti, 1892, p. 289.

DA, care adaugă un citat din Odobescu: „*cu un cusur subțire, îți bătuși joc de agaua turcească ce venea spre a te mazili*”[10], creează pe baza acestor contexte un sens aparte al cuvântului *cusur*, definit prin „aluzie”. Acest sens este preluat apoi în lanț în DL, DM, DEX (ambele ediții)[11] și în *Dicționarul de sinonime al limbii române*[12].

S-a perpetuat astfel un sens inexistent, nejustificat nici etimologic, el neregăsindu-se între sensurile etimonului (tc. *kusur*) și fără nici o legătură logică cu evoluția semantică a cuvântului *cusur* pe teren românesc. Se poate recunoaște în expresia *cu un cusur subțire* același efect al etimologiei populare, care a apropiat pe *usúl*, cuvânt rar, izolat în limbă, de *cusur*, apropiere înlesnită de aspectul fonetic aproximativ asemănător al celor două cuvinte.

țâțână (la ușă)

Element din fondul vechi al limbii, înregistrat în toate lucrările lexicografice, începând cu LB. Prima atestare a cuvântului este din anul 1508[13]; este răspândit pe o arie geografică compactă, care cuprinde Banatul, Oltenia, Transilvania, Maramureșul și nordul Basarabiei. Probabil a fost general în limbă, dar în sudul Olteniei, în Muntenia, Moldova și nordul Basarabiei a fost înlocuit de termenul mai nou *balama*[14], împrumutat din turcă.

În forma *țânțână*, cuvântul există și în dialectul aromân[15]. Cât privește originea lui, s-au propus mai multe explicații. Cele mai numeroase îl consideră fie format pe teren românesc, fie ca element păstrat din latină. Cihac și Pușcariu în dicționarele lor etimologice văd în el un derivat din *țâță;* la fel Tiktin, Șăineanu și Candrea. Originea latină a termenului a fost susținută de G. Pascu[16] și de Scriban. De asemenea, etimonul lat. **titina* e acceptat în DEX, în *Micul dicționar enciclopedic*, ed. a III-a, 1986, în *Dicționarul general al limbii române* (ed. din 1987) de V. Breban.

O explicație diferită propune Ciorănescu în dicționarul său etimologic: acesta

---

[10] A. I. Odobescu, *Scrieri literare și istorice*, vol. I, București, p. 436.

[11] *Dicționar explicativ al limbii române*, București, ed. I, 1975, ed. a II-a, 1996.

[12] Luiza Seche, Mircea Seche, *Dicționar de sinonime al limbii române*, București, 1982: *aluzie* are ca sinonim (învechit) *cusur*.

[13] G. Mihăilă, *Dicționar al limbii române vechi* (sfârșitul sec. X – începutul sec. XVI), București, 1974.

[14] V. ALR II/I MN 3890, p. 135.

[15] S. Pușcariu, *Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache*, I. *Lateinisches Element*, Heidelberg, 1905; G. Pascu, *Dictionnaire étymologique macédo-roumain*, I, București, 1924; T. Papahagi, *Dicționarul dialectului aromân, general și etimologic*, București, 1963.

[16] *Op. cit.*

îl plasează între creațiile expresive ale limbii; termenul *țâțână* ar avea la bază verbul a *țâțâi*. Cu etimologia necunoscută, cuvântul e lucrat în *Dicționarul dialectului aromân* de T. Papahagi[17], în DM, în *Micul dicționar enciclopedic* (primele două ediții din 1972 și din 1978), în *Dicționar al limbii române vechi* de G. Mihăilă și în *Dicționarul limbii române* (DLR), serie nouă, litera Ț (1994).

H. Mihăescu, în lucrarea *La langue latine dans le sud-est de l'Europe*[18], vede în *țâțână* un element moștenit. Acesta consideră că derivatele latinești de tipul *alvina, capitina, radicina* și altele, păstrate în română, erau mai des folosite în limba vorbită decât în sursele scrise. *Titia*, „piept, sân" și derivatul său *titina*, notate, în general, cu asterisc, apar în texte târzii și s-au păstrat în română în formele *țâță* și *țâțână*[19].

Dar sensul atestat al lat. *titina*, acela de „biberon", nu se continuă în română. De aceea ar trebui, în mod obligatoriu, să presupunem existența unui sens mai vechi, neatestat, și anume acela de „mamelon, sfârc". De la acesta s-a putut dezvolta, prin analogie de formă, sensul de „țâțână a ușii". O astfel de ipoteză se bazează pe o realitate materială evidentă. Ar trebui să ne gândim cum arăta acest obiect în vechime, la construcțiile rudimentare, arhaice. O documentare etnografică sumară ne oferă informații interesante. Într-un trecut nu prea îndepărtat, în unele zone (Țara Oașului)[20] ușile sau porțile din lemn erau prevăzute sus și jos cu prelungiri rotunjite situate pe linia verticală de rotire, potrivite în scobituri rotunde. „Ușa... cu piuă" (= scobitură) jos, în care intră „țâțâna"[21]. Aceeași tehnică de confecționare este descrisă într-un răspuns la Chestionarul „Casa" al Muzeului Limbii Române: „Ușile din vechime sunt fixate în țâțâni făcute tot din colțul ușii, prelungit și rotunjit; aceste țâțâni sunt fixate în pragul de jos și cel de sus în câte o scobitură. Ușile de azi sunt fixate în tocuri." (Husnicioara, jud. Mehedinți.) CHEST. II 156/19.

Mai târziu, *țâțâna* a fost confecționată din fier, păstrându-se forma alungită, și se bătea în perete sau în ușorul ușii. A se vedea distincția care se face în DA și în DLR, litera Ț, între *țâțână* și *balama*. ALR II[22] aduce și alte precizări; în multe puncte s-au notat doi termeni: unul pentru *țâțâna* propriu-zisă fixată în

[17] *Op. cit.*

[18] București–Paris, 1978, p. 28.

[19] Idem, *ibidem*, p. 29. Vezi și *La romanité dans le sud-est de l'Europe*, București, 1993, p. 253.

[20] Gheorghe Focșa, *Țara Oașului. Studiu etnografic. Cultura materială*, vol. II, București, 1975, p. 364-365.

[21] *Op. cit.* p. 267.

[22] ALR II/I MN 3890, p. 135.

uşor şi alt termen pentru inelul fixat pe uşă (denumit *şarcă, pipă* etc.), care intră, se îmbucă în ţâţână. Materialul este însoţit de un desen sugestiv şi edificator pentru discuţia de faţă, privind forma rotunjită a obiectului[23].

Un argument în plus ni-l oferă şi paralelismul semantic existent între română şi albaneză. Astfel, în albaneză, termenul *thith-i* „piept, sân, sfârcul sânului" are şi sensul „ţâţână la uşă"[24].

Această concordanţă semantică a fost remarcată de cercetători precum G. Weigand şi Kr. Sandfeld şi se regăseşte şi în studiile mai recente ale lui E. Çabej[25].

Institutul de Lingvistică şi Istorie Literară „Sextil Puşcariu"
Cluj-Napoca, str. Emil Racoviţă, 21

[23] Pentru comparaţie, poate fi amintit şi fr. *téton* (< *tette* „mamelon, sfârc") „proeminenţă de formă circulară pe o piesă metalică, permiţând fixarea la o altă piesă". Vezi P. Robert, *Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française*, vol. VI, Paris, 1966.

[24] V. G. Weigand, *Albanesisch-deutsches und deutsch-albanesisches Wörterbuch*, Leipzig, 1914; Kr. Sandfeld, *Linguistique balkanique. Problèmes et résultats*, Paris, 1930, nouveau tirage 1968, p. 72, 73.

[25] Şi alte dicţionare albaneze înregistează aceste sensuri. Vezi şi E. Çabej, *Studime filologjike*, XX (III) 1966, nr. 4, p. 70-71: „postverbalul *thith,-i* m. (de la *thith* „a suge"), în afară de „sfârcul sânului", „mamelon", desemnează şi „ţâţâna uşii sau a ferestrei"; exact la fel este şi în română, unde există *ţâţână* şi *ţâţă*". Mulţumesc domnişoarei Cătălina Vătăşescu pentru aceste ultime informaţii bibliografice.